

SOCIÁLNE VYLÚČENIE Z POHLĀDU NORMATÍVNEJ TEÓRIE

ZUZANA PALOVIČOVÁ, Katedra filozofie FF UCM, Trnava

PALOVIČOVÁ, Z.: Social Exclusion from the Perspective of Normative Theory
FILOZOFIA 68, 2013, No 7, p. 595

The social exclusion is inseparable from considering a legitimate social order or social coherence. The paper tries to shed more light on the idea of social exclusion. Its focus is on the theoretical tension inherent in it as well as on the current ways of approaching social exclusion which underline the normative perspective. Contrary to the conceptions interpreting social exclusion as the problem of unequal opportunities as well as conceptions considering social exclusion as undesirable, their argumentation being utilitarian or welfarist, the paper wants to define social conditions in which persons are approached with equal respect regardless to their place in the social structure in question.

Keywords: Social exclusion – Poverty – Free choice – Justice – Equality – Integration

Úvod. Problém sociálneho vylúčenia je neoddeliteľnou súčasťou úvah o legitimitate sociálneho poriadku či sociálnej súdržnosti. Vynorenie tohto pojmu vo filozofickom diskurze súvisí s rozvojom koncepcií spravodlivosti spojených s pojmom uznania a s odklonom od teórií distributívnej spravodlivosti smerom k požiadavke uznania rôznych znevýhodnených skupín. Jadrom tohto pojmu je fakt, že sociálne vylúčení jednotlivci, ale i celé skupiny sa nepodieľajú rovnakou mierou na materiálnych a nemateriálnych zdrojoch spoločnosti, čo vedie k ich sociálnej izolácii. Hlavný problém s definíciou sociálneho vylúčenia spočíva v tom, že je ťažké nájsť jednotiaci atribút všetkých jeho možných foriem. V literatúre prevláda názor, že pojem sociálneho vylúčenia zahŕňa širokú škálu príčin sociálnych nerovností. Uvádzajú sa tieto dimenzie sociálneho vylúčenia: ekonomická (nedostatočný prístup na trh práce, nezamestnanosť), politická (nedostatočný prístup k rozhodovacím procesom), morálna (stereotypy a predsudky o morálnych kvalitách menšín), kultúrna (vylúčenie zo spoločných kultúrnych zvyklostí v spoločnosti, tradične spojených s náboženstvom, jazykom a národnosťou) a sociálna (nedostatok občianskych a sociálnych práv, nedostatočný prístup k zdravotnej, starostlivosti, vzdelávaniu, sociálnym službám atď.) (Sedová 1997; Mareš 2000). Podľa iných autorov jednotlivec je sociálne vylúčený vtedy, „ak (a) geograficky býva v spoločnosti, ale (b) nemôže participovať na bežných činnostiach občanov tejto spoločnosti a (c) rád by sa na nich podieľal, ale bránia mu v tom faktory mimo jeho kontroly“ (Burchardt, Le Grand, Piachaud 2002, 30). Na základe merania piatich dimenzií sociálneho vylúčenia (oblasť spotreby, úspor, produkcie, politickej činnosti a sociálnej aktivity) dospeli títo autori k záveru, že by bolo chybné zobrazovať tých, ktorí sú sociálne vylúčení, ako homogénnu skupinu. Schopnosť jednotlivca podieľať

sa na každej z týchto dimenzií je ovplyvnená celým radom faktorov vrátane osobných vlastností, životných udalostí, rodinnej súdržnosti a politických inštitúcií v spoločnosti. Inými slovami, ľudia vylúčení v jednom rozmere nemusia byť vylúčení aj na ostatných úrovniach. Multidimenzionálna povaha sociálneho vylúčenia predstavuje početné koncepčné a analytické ťažkosti pri definícii jeho podstaty, pretože je problematické určiť, koho máme považovať za vylúčeného. Pojem sociálneho vylúčenia je v porovnaní s pojmom chudoby, ktorý odkazuje na nerovnosti vo sfére materiálnych zdrojov, menej presným pojmom. Výsledkom tejto nepresnosti je to, že sociálne vylúčenie sa často zamieňa s inými pojmami, napríklad s chudobou, segregáciou či marginalizáciou.

Štúdia sa pokúsi spresniť predstavu sociálneho vylúčenia a tiež poukázať na teoretické napätie v tomto pojme. Sústreďuje sa jednak na aktuálne prístupy k problému sociálneho vylúčenia v politickej a sociálnej filozofii a na prepojenie týchto problémov s otázkou sociálnej spravodlivosti a rovnosti, ako aj na normatívny rámec teórií sociálneho vylúčenia. Predmetom skúmania sú otázky: Hodnotíme sociálne vylúčenie ako nežiaduce preto, že je porušením rovnosti v zmysle rovnakých príležitostí či zdrojov, pokiaľ ide o ekonomickú, politickú a sociálnu participáciu, alebo preto, že poškodzuje blahobyť jednotlivca či skupiny? Oprávňujú tieto predpoklady paternalistické zásahy zo strany štátu zvyšujúce blahobyť znevýhodnených jednotlivcov či skupín, a teda podporujúce najväčšie blaho pre najväčší počet ľudí? A čo v prípade dobrovoľného sociálneho vylúčenia (jednotlivec či skupina preferujúca samotu, rôzne sekty, bohatí uzavretí v ohradených lokalitách)? Ide o taký istý typ sociálneho problému ako v prípade tých, čo sú sociálne vylúčení z dôvodov, ktoré sú mimo ich kontroly? Má verejná politika kompenzovať aj nepriaznivú sociálnu situáciu tých, ktorí vedome odmietli rôzne formy sociálneho a politického začlenenia (dôchodkové šetrenie, poistenie v nezamestnanosti a pod.)? Argumentačnou bázou bude diskusia medzi Brianom Barrym a Julianom Le Grandom o tom, či korektívne opatrenia v oblasti sociálneho vylúčenia legitimizuje princíp spravodlivosti, alebo princíp blahobytu. V protiklade k prístupom, ktoré interpretujú sociálne vylúčenie ako nerovnosť príležitostí, a k prístupom, podľa ktorých sociálne vylúčenie je nežiaduce ako nezodpovedajúce utilitaristickému či welfaristickému kalkulu, zameriame sa na stanovenie takých podmienok, za ktorých sa s ľuďmi zaobchádza ako s rovnocennými bez ohľadu na ich miesto v danej spoločenskej štruktúre (napríklad príjem, zamestnanecký status, sociálne postavenie atď.).

Tri prístupy k sociálnemu vylúčeniu. Nepresný charakter pojmu sociálneho vylúčenia umožňuje, že aj napriek spoločnému používaniu tohto pojmu existujú rôzne, navzájom nekompatibilné interpretácie jeho príčin a spôsobov jeho prekonania. Anglická sociologička R. Levitas zaviedla v tomto kontexte pojem diskurzu ako teoretického nástroja analýzy sociálneho vylúčenia. Diskurz chápe ako „súbor vzájomne previazaných pojmov fungujúcich ako matrica, prostredníctvom ktorej chápeme svet sociálnej reality“ (Levitas 2005, 3). Opisuje tri hlavné typy diskurzu: redistributívny diskurz, diskurz morálnej podtriedy (moral underclass discourse) a sociálno-integračný diskurz.

Redistributívny diskurz považuje za hlavný problém sociálneho vylúčenia chudobu a sociálne nerovnosti, ktorých zdroje hľadá v nespravodlivej redistribúcii ekonomických statkov, spoločenských príležitostí alebo politickej moci. Cieľom sociálnej politiky je potom zmierniť sociálne nerovnosti, reagovať na sociálne riziká, resp. ich možné negatívne dôsledky (napríklad, staroba, choroba, invalidita) a eliminovať tvrdosť fungovania trhového mechanizmu (nezamestnanosť, chudoba) prostredníctvom systému sociálnych dávok a služieb a zvýšenia šancí na spoločenskú participáciu. Existuje široká škála možných štátnych intervencií, pokiaľ ide o chudobu a elimináciu sociálnych nerovností. Za jeden zo základných nástrojov ochrany pred chudobou sa považuje garancia minimálneho príjmu, ktorý má plniť dve funkcie: zmierňovať chudobu a brániť marginalizácii znevýhodnených skupín.¹

Diskurz morálnej podtriedy² akcentuje ako hlavnú príčinu sociálneho vylúčenia morálku a kultúru znevýhodnených skupín. Sociálne vylúčenie je tu do značnej miery záležitosťou samotných vylúčených, čo nachádza výraz v pojmoch ako kultúra biedy (Lewis 1966) alebo kultúra závislosti (Murray 1998). Chudoba či nezamestnanosť sa interpretuje ako prejav nezodpovednosti či lenivosti. Je to vlastnosť celých skupín, ktoré vykazujú zhodné prvky správania, napríklad rozpad rodiny, nezamestnanosť, nekvalifikované zamestnanie alebo závislosť od sociálnych dávok. Táto závislosť od štátu je údajne hlavným dôvodom pretrvávania chudoby. Obmedzením sociálnej pomoci a zavedením štátnej disciplíny dôjde k narušeniu závislosti od sociálnej pomoci, a tým aj k zníženiu chudoby.³ Nárok na pomoc sa potom viaže na povinnosť participovať na rôznych programoch sociálno-psychologických výcvikov, ktoré údajne majú naučiť človeka pracovným návykom a schopnosti uplatniť sa na pracovnom trhu, ako aj na povinnú účasť na rôznych terapiách, ktorých cieľom má byť resocializácia zameraná na integráciu sociálne znevýhodnených osôb do spoločnosti.⁴ Tieto programy sú často spojené s ponížujúcimi rituálmi, akými sú verejné zametanie ulíc, platba v obchodoch jasne identifikovateľnou sociálnou kartou, povinné hľadanie zamestnania tam, kde nie je, hlásenie sa na úradoch

¹ V posledných rokoch sa na pôde politickej a sociálnej filozofie rozvíja diskusia o zavedení základného príjmu, ktorý sa považuje za jeden z kľúčových faktorov garantujúcich ľudsky dôstojnú úroveň života a účasť na spoločenskom dianí. Na pôdu českej a slovenskej filozofie vniesli túto ideu Marek Hrubec a Martin Brabec. V roku 2007 vydali k tejto téme publikáciu *Všeobecný základný príjem: Právo na lenosť alebo na prežiť?*, v ktorej zhrnuli a rozšírili diskusiu, ktorá predtým prebiehala na stránkach českého Filozofického časopisu. Diskusia sa zamerala predovšetkým na otázku slobody vo vzťahu k základnému príjmu, preto zostala príliš v zajatí liberálneho diskurzu.

² Tento pojem sa používa v sociálno-politickej literatúre angloamerickej proveniencie. Ide o moralizujúci diskurz vychádzajúci z konzervatívnej vízie, ktorá diverzifikuje ľudskú spoločnosť na zodpovedných, nezodpovedných, prirodzene lepších a horších, sebestačných a závislých od spoločnosti. R. Dworkin v súvislosti s kritikou konzervatizmu nazval tieto predpoklady „kontroverznými psychologickými predpokladmi“ (Dworkin 2002, 328).

³ Bližšie ku konzervatívnemu chápaniu sociálnej politiky pozri napríklad (Murray 1998).

⁴ Problematike psychologizmu, jej historickému a systematickému aspektu, ako aj psychologizácii sociálnych problémov sa venuje stať T. Sedovej (Sedová 2010, 738-749).

práce, povinná účasť na rôznych skupinových aktivitách a pod.⁵

Tretí, sociálno integračný prístup sa sústreďuje na procesy a praktiky, ktoré môžu narušiť sociálne väzby a vedú k sociálnej izolácii alebo k nedostatku sociálnej integrácie. V tomto diskurze sociálne začlenenie úzko súvisí s aktívnou participáciou na trhu práce, lebo platená práca sa chápe ako hlavný nástroj integrovania populácie v produktívnom veku do spoločnosti. Z tohto hľadiska napríklad nezamestnanosť vedie nielen k nižšiemu príjmu, ale aj k strate vzťahov v zamestnaní, čo je súčasťou kauzálneho procesu sociálneho vylúčenia.

Uvedená typológia súčasného diskurzu ukazuje, že pojem sociálneho vylúčenia podlieha rôznym politickým ideológiám.⁶ Samozrejme, hlavným problémom zostávajú definícia samotného javu sociálneho vylúčenia a metódy merania.

Normatívne teórie sociálneho vylúčenia. Z pohľadu sociálnej a politickej filozofie významný prínos do diskusie o sociálnom vylúčení predstavuje štúdia amerického politického filozofa B. Barryho *Sociálne vylúčenie, sociálna izolácia a distribúcia príjmov* (Barry 2002), ktorá skúma vzťah medzi individuálnou voľbou a sociálnym vylúčením a prináša nový pohľad na príčiny a dôsledky sociálneho vylúčenia. Barry formuluje dva dôvody, prečo sociálne vylúčenie je normatívne neospravedlňiteľné: po prvé, porušuje požiadavku sociálnej spravodlivosti ako rovnosti príležitostí či zdrojov; po druhé, porušuje sociálnu solidaritu.

Barryho argumentáciu možno zhrnúť nasledovne. Sociálne vylúčenie je nespravodlivé, lebo „porušuje rovnosť prinajmenšom dvoma spôsobmi: Po prvé, sociálne vylúčenie vedie k nerovnakým vzdelávacím a pracovným príležitostiam; a po druhé, sociálne vylúčenie zároveň predstavuje nerovnaký prístup k politickej participácii“ (Barry 2002, 20). Autor ukazuje, že chudoba spojená s väčšinou foriem sociálneho vylúčenia vytvára vzdelávacie bariéry. Rovnako ich vytvára sociálna homogenita vylúčených komunit. Ilustruje to na príklade škôl s veľkým počtom žiakov zo sociálne vylúčených rodín, ktoré nemotivujú žiakov dosahovať dobré študijné výsledky, a teda neprispievajú k odstráneniu sociálnej izolácie. Podobne nedostatok pracovných príležitostí vo vylúčených komunitách negatívne ovplyvňuje záujem o vzdelanie. Za ďalší aspekt nespravodlivosti vytvorenej sociálnym vylúčením považuje nedostatok politických príležitostí, čo negatívne ovplyvňuje fungovanie demokracie. Tak ako v prípade vzdelania aj deprivácia spojená so sociálnym vylúčením bráni ľuďom zapojiť sa do politickej činnosti.

Druhým dôvodom, prečo nemožno legitimizovať sociálne vylúčenie je to, že oslabuje sociálnu solidaritu, ktorú Barry definuje ako „pocit spolupatričnosti, ktorý presahuje ľudí, s ktorými je človek v osobnom kontakte“ (Barry 2002, 23). Sociálnu solidaritu považuje za vnútornú hodnotnú, pretože „lepšie sa žije v spoločnosti, ktorej členovia

⁵ Bližšie ku kritikám tohto prístupu pozri (Palovičová 2012).

⁶ Zaujímavú dejinnofilozofickú reflexiu problému sociálneho vylúčenia podáva štúdia T. Sedovej (Sedová 2007), ktorá zároveň na pôde slovenskej filozofie predstavuje jeden z prvých pokusov o vyjasnenie teoreticko-metodologických aspektov sociálnej exklúzie.

zdieľajú určitý druh života“ (Barry 2002, 24). Okrem toho absencia sociálnej solidarity vedie k normatívne nežiaducej forme politiky. V spoločnosti bez sociálnej solidarity dominujú záujmy väčšiny a nie je dôvod predpokladať, že tieto záujmy sa zhodujú so záujmami sociálne vylúčených. Preto demokratické procedúry sú na prospech väčšiny.

Barry poukazuje na to, že je dôležité koncepčne rozlišovať medzi dobrovoľným a nedobrovoľným sociálnym vylúčením. Dôraz na rovnosť príležitostí v teóriách spravodlivosti implikuje, že jednotlivci nesú plnú zodpovednosť za riziká, ktoré sú výsledkom zlého rozhodnutia (napríklad zlá voľba povolania, rozhodnutie neštudovať po skončení základnej školy atď.), aj keď dôsledky ich voľby ich nechávajú v sociálnej núdzi.⁷ Z tohto hľadiska dobrovoľné sociálne vylúčenie nemožno hodnotiť ako nespravodlivé a nezakladá nárok na kompenzácie zo strany štátu. Avšak so zreteľom na druhý Barryho argument, podľa ktorého sociálne vylúčenie porušuje sociálnu solidaritu, malo by byť zmiernené v tom zmysle, že by mali existovať príležitosti na začlenenie, napríklad príležitosti na vzdelávanie, zdravotné zabezpečenie, verejnú dopravu atď. To, či ide o dobrovoľné, alebo nedobrovoľné vylúčenie, je z tohto hľadiska irelevantné.

Protí Barryho argumentácii v prípade dobrovoľného sociálneho vylúčenia možno namietat, že ide o širší problém. Ak sa jednotlivci alebo skupiny dobrovoľne rozhodli pre sociálne vylúčenie, tak každá snaha zahrnúť ich do spoločnosti bude proti ich prejavenej vôli. Napríklad ak ľudia odmietajú zavedenie verejnej dopravy do geograficky izolovaných oblastí, lebo spôsobuje hluk a znečistenie ovzdušia, tak je nepravdepodobné, že takáto politika by mohla podporovať v dotknutých ľuďoch pocity sociálnej solidarity. A hoci dobrovoľné vylúčenie skutočne môže porušovať sociálnu solidaritu, je pravdepodobné, že akýkoľvek pokus o nápravu situácie povedie k odporu, a tým solidaritu ešte viac oslabí.

V protiklade k Barryho argumentácii anglický ekonóm a sociálny filozof J. Le Grand stavia na argumente vedľajších ekonomických účinkov, tzv. externalít, aby zdôvodnil, prečo ani dobrovoľné sociálne vylúčenie nie je žiaduce (Grand 2004). Argumentuje, že jednotlivec môže urobiť optimálne rozhodnutie, ktoré maximalizuje jeho individuálny blahobyť, ale dôsledky jeho rozhodnutia nemaximalizujú sociálny blahobyť. Ilustruje to na príklade jednotlivca, ktorý sa rozhodol pridať ku skupine zlodejov, lebo tým získa priateľov, ale neberie do úvahy, že škodí ľuďom, ktorých okradne.⁸ Znamená to, že ľudia sa môžu rozhodnúť vylúčiť sa zo spoločnosti, dokonca pre jednotlivca to môže byť výhodné, ale pre spoločnosť je to stratové.

⁷ V najzreteľnejšej podobe túto ideu formuloval R. Dworkin v práci *Najvyššia cnosť. Teória a prax rovnosti*. Dworkinov princíp rovnosti vyžaduje kompenzovať dôsledky nešťastnej zhody náhod, avšak druhý princíp, princíp individuálnej zodpovednosti, hovorí, že ľudia majú plnú zodpovednosť za vlastný život, a preto spoločnosť nenesie žiadnu zodpovednosť za dôsledky individuálnej nezodpovednosti (Dworkin 2000, 5).

⁸ Ako klasický príklad externalít sa uvádza výrobca vypúšťajúci do rieky odpad, ktorý otrávi ryby a ľudia strácajú zdroj jedla. Ide o dôsledky konania, ktoré výrobcu priamo nepostihujú, preto nemá dôvod postaviť čističky.

Ďalší Le Grandov argument sa týka rozhodnutí, ktoré majú dlhodobé dôsledky a vedú k sociálnemu vylúčeniu. Uvádza viacero dôvodov takýchto problémových rozhodnutí. Jedným z nich je to, že jednotlivec má málo možností výberu. Napríklad rozhodnutie vzdať sa sociálnych kontaktov, aby sa človek vyhol diskriminácii na základe rasy, síce maximalizuje individuálny blahobyt v rámci možností, ale dôsledky nie sú optimálne. Ďalší dôvod spočíva v nedostatku informácií (obmedzená racionalita). Iným dôvodom je to, že jednotlivec nemá dostatočnú mentálnu schopnosť spracovávať informácie. Týka sa to najmä prípadov rozhodnutí vzťahujúcich sa na budúcnosť s pravdepodobnosťou výsledku. Iným dôvodom je slabosť vôle. Príkladom môžu byť rôzne závislosti, v prípade ktorých krátkodobý úžitok prekryje dlhodobý záujem. Rovnako je to s emočným rozhodovaním, keď sa jednotlivec rozhoduje na základe emócií, aj keď to nie je pre neho výhodné. Aj chýbajúce skúsenosti vedú k chybnému rozhodovaniu. Napríklad aj keď človek má informácie o tom, že najväčšie percento nezamestnaných tvoria ľudia bez vzdelania, chýbajúca skúsenosť (čo to znamená byť nezamestnaný) vedie k nesprávnemu rozhodnutiu. Rovnakým problémom je tzv. myopické správanie, pri ktorom ľudia prikladajú príliš veľkú váhu súčasnému blahobytu na úkor budúcnosti.

Všetky problémy, ktoré Le Grand opísal, sú problémom časovej perspektívy. Inými slovami, ak jednotlivec urobí chybné rozhodnutie, lebo zle zhodnotí budúce dôsledky, neskôr žije s dôsledkami týchto rozhodnutí. Z tohto hľadiska dôsledky dlhodobého rozhodnutia sú externalitami, pretože nie všetky následky majú momentálne priamy dopad. Le Grant však nepovažuje chudobu, v ktorej sa ocitne napríklad senior, za dôsledok slobodného rozhodnutia v mladosti. Argumentuje tým, že dvadsaťročný človek nie je tá istá osoba ako šesťdesiatnik. Je to síce fyzicky stále tá istá osoba, ale dvadsaťročný človek nemá schopnosti na to, aby pochopil, čo znamená staroba, nevie, aký bude v šesťdesiatke, nevie, v akých spoločenských podmienkach bude žiť. Všetko sú to dôvody, ktoré vedú k problémovým rozhodnutiam. Na základe toho ponúka zaujímavý argument v prospech legitimizácie paternalizmu. Externality môžu anulovať možnosť individuálnej voľby a odôvodniť intervenciu štátu, ktorá zabráni sociálnemu vylúčeniu. Paternalizmus je oprávnený v prípade individuálneho zlyhania v záujme podpory budúceho blaha jednotlivca. Blahobyt jednotlivca poskytuje dôvod na to, aby štát podporoval správne rozhodovanie (dôchodkový systém, poistenie v nezamestnanosti).

Argument založený na blahobytu ako ospravedlnenie paternalizmu je, pokiaľ ide o teórie sociálneho vylúčenia, dôležitý. Ľudia často vedome odmietnu rôzne formy sociálneho a politického začlenenia. Problém paternalizmu však otvára ďalšie problémy: Kde je hranica, od ktorej by mal štát zasahovať? Do ktorých rozhodnutí má vstupovať? Dokáže štát rozhodnúť lepšie ako jednotlivec? Ako by mala by táto podpora vyzeráť? Mal by vzniknúť štát blahobytu? Malo by existovať nejaké poradenstvo, prezentácia skúseností? Je paternalizmus odôvodnený na základe dobrých životných podmienok? Verejná politika hľadá alternatívu menšieho zla a táto alternatíva si vyžaduje tak empirické, ako aj normatívne zdôvodnenie.

Le Grandov argument, podľa ktorého jednotlivec v dvadsiatke a jednotlivec v šesťdesiatke nie sú tá istá osoba, sa zdá byť príťažlivý, ale ak domyslíme jeho konzekvencie,

tak sa zdá byť dosť slabý. Na základe tohto argumentu by človek mohol žiadať kompenzáciu za každé chybné rozhodnutie, keďže by mohol argumentovať, že zle odhadol konzekvencie. Napríklad ľudia, ktorí investovali do nebankových subjektov, sú iní ľudia ako tí v čase, keď nebankové subjekty skrachovali. Investovali niekoľko rokov, nemali skúsenosť s nebankovými subjektmi, nemali skúsenosť s krachom inštitúcií atď. Na základe toho by mali získať nárok na kompenzácie zo strany štátu, ktoré spôsobenú škodu nahradia. V tomto kontexte vzniká ďalšia otázka, či je spravodlivé, aby tí, ktorí neinvestovali, znášali náklady za chybné rozhodnutia druhých len preto, že ich blahobyť bol poškodený.

Segregácia a sociálne nerovnosti. Ukázali sme, že rôzne definície sociálneho vylúčenia prevládajúce v sociálnej a politickej filozofii sú pokusom nastoliť rovnosť alebo spravodlivosť v sociálnom fungovaní jednotlivcov či skupín. Na záver sa sústredíme na novovznikajúci prístup v politickej teórii, ktorý obhajujú niektorí autori (Wolff 1998; Wolff, Shalit 2007; Anderson 1999, 2010). V ich konceptualizácii sociálneho vylúčenia sa kladie dôraz na sociálne procesy a praktiky, ktoré stoja v pozadí vzniku a reprodukcie sociálnych nerovností bez ohľadu na ich konkrétny zdroj a podobu. Z tohto hľadiska napríklad nezamestnanosť vedie nielen k nižšiemu príjmu, ale aj k strate vzťahov v zamestnaní. Vylúčenie z trhu práce sa často spája aj s vylúčením z iných spoločenských oblastí. V tomto diskurze sú problémy distributívnej spravodlivosti druhotné vo vzťahu k takej forme dobra, akou je pristupovanie k ľuďom s rovnakou úctou a rešpektom. Hlavným cieľom verejnej politiky potom nie je distribučná rovnosť, ale „rovnosť v sociálnych vzťahoch“ (Anderson 1999, 312), ktorá vyžaduje odstrániť sociálne vytvorený útlak a vytvoriť podmienky plnej integrácie do spoločnosti. Presvedčivú víziu ideálu integrácie formuluje americká politická filozofka E. Andersonová v práci *Imperatív integrácie* (Andersonová 2010).⁹

E. Andersonová považuje za primárnu príčinu sociálnej nespravodlivosti a nerovností segregáciu, ktorá zapríčiňuje nielen rozsiahle materiálne nerovnosti v príjme, bohatstve, v príležitostiach na vzdelávanie a zamestnanosť, ale vytvára a podporuje stigmatizáciu sociálne vylúčených skupín a podkopáva demokraciu. Tieto tri dôsledky svedčia o tom, že segregácia nie je len priestorová v tom zmysle, že uzatvára znevýhodnené skupiny do špecifického priestoru a inštitúcií, ale aj v tom zmysle, že spočíva „vo vzájomných vzťahoch (zákony, normy, praktiky, zvyky), prostredníctvom ktorých je sociálna skupina izolovaná od ostatných“ (Anderson 2010, 9). Segregácia je „fundamentálnou príčinou stigmatizácie“ (Anderson 2010, 65), ktorá posilňuje sociálne vylúčenie určitých jednotlivcov či skupín. Zatiaľ čo staršie typy stigmatizácie zdôrazňovali biologickú menejcennosť, nové obrazy odkazujú na nefunkčné sociálne normy správania, napríklad

⁹ Andersonovej práca je zameraná predovšetkým na problém sociálnej integrácie černošského obyvateľstva do väčšinovej spoločnosti v USA. Práca ponúka množstvo empirického materiálu a štatistických údajov z tejto oblasti. Andersonovej metodologický prístup k problému sociálneho vylúčenia však možno uplatniť aj na iné sociálne vylúčené skupiny, akými sú napríklad ľudia s ťažkým zdravotným postihnutím, dlhodobo nezamestnaní a pod.

osamelé rodičovstvo, sociálna závislosť, kriminalita, nevzdelanosť a pod. Vytvárajú sa stereotypy, ktoré bránia začleneniu. Napríklad odborná kvalifikácia tých, ktorí zaujímajú určité pracovné roly v inštitúcii, sa zamieňa s kultúrnymi normami správania. Uchádzači o zamestnanie z iných kultúrnych skupín sa potom vnímajú ako nekvalifikovaní, pretože majú iný spôsob reči, oblečenia, iný osobný štýl a iné kultúrne záujmy. Priestorová segregácia už len posilňuje tieto obrazy, ktoré sú odolné proti akýmkoľvek protidôkazom zo strany vylúčených skupín. Vzájomne izolované komunity majú tendenciu k odcudzeniu. Segregácia de facto vytvára siete, ktoré vylučujú znevýhodnené skupiny zo sféry informácií o voľných pracovných miestach, pracovných príležitostiach, o možnostiach uplatniť sa a pod. Andersonová ukazuje, že segregácia nielen že je nespravodlivá, ale aj podkopáva demokraciu. Väčšinová spoločnosť, ktorá nie je oboznámená s problémami a skúsenosťami iných skupín, nie je schopná prijať rozhodnutia, ktoré prinášajú úžitok spoločnosti ako celku, ale presadzuje len svoje vlastné záujmy. To sú dôvody, prečo sociálne vylúčenie nemožno odstrániť jednoduchou redistribúciou materiálnych zdrojov.

Podľa Andersonovej sociálne nerovnosti nemožno odstrániť ani prostredníctvom antidiskriminačnej politiky, pretože tá nerieši prepojenie segregácie a stigmatizácie. Jednotlivci nemusia byť priamo diskriminovaní v právnom zmysle. V prístupe k materiálным aj nemateriálnym zdrojom im môže brániť segregácia prostredníctvom stigmatizácie. Okrem toho segregácia zásadne mení prístup verejnej politiky k znevýhodneným skupinám. Andersonová to ilustruje na príklade drogového závislých. Zatiaľ čo tínedžeri pochádzajúci z beloškých rodín sa musia podrobiť terapii a sociálnej rehabilitácii, na ich rovesníkov z rasovo zmiešaných štvrtí je nasadená policajná kontrola (Anderson 2010, 62). Iným prejavom fungovania stereotypov je napätie v spoločnosti. Snaha vyhnúť sa obvineniu z diskriminácie vedie k tomu, že ľudia sa vyhýbajú stretnutiu so znevýhodnenými skupinami alebo sa s nimi stýkajú formálne.

Z predpokladu, že súčasné sociálne nerovnosti majú korene v segregácii a stigmatizácii, Andersonová vyvodzuje, že vhodným prostriedkom na odstránenie sociálnej nespravodlivosti a nerovnosti je integrácia, ktorá „spočíva v komplexných vzájomných vzťahoch založených na princípe rovnosti. Vyžaduje to úplné začlenenie a participáciu všetkých členov spoločnosti ako rovnocenných vo všetkých spoločenských sférach, zvlášť v základných spoločenských inštitúciách, ktoré stanovujú príležitosti na uznanie, vzdelanie, ekonomický rozvoj, prístup k verejným formám dobra a politickej moci“ (Anderson 2010, 112-113). Jej vízia integrácie stojí v protiklade k trom iným prístupom verejnej politiky: k politike desegrácie, ktorá spočíva v odstránení všetkých foriem segregácie obsiahnutých v zákonoch legitimujúcich špecifické verejné inštitúcie a služby; k politike, v zmysle ktorej všetci ľudia majú rovnaké práva a povinnosti, a preto rasa, národnosť, pohlavie či zdravotný stav by nemali byť dôvodom na prijatie špecifických opatrení poskytujúcich určité výhody príslušníkom týchto skupín; k politike asimilácie v zmysle postupného začleňovania jednotlivých sociálnych skupín do väčšinovej spoločnosti. Podľa Andersonovej desegrácia je nevyhnutný, avšak nepostačujúci krok k integrácii, pretože neruší prevládajúce schémy sociálnych vzťahov, ktoré sú príčinou nerovného prístupu k verejným formám dobra, materiálnym zdrojom a pracovným príležitostiam (Anderson

2010,113). Neruší ani podmienky skupinovej stigmatizácie, formálnosť vo vzťahoch medzi sociálnymi skupinami, ani etnocentrizmus. Druhý politický prístup Andersonová považuje za koncepčne nejasný, pretože zamieňa rôzne významy a druhy diskriminácie. Jedna vec je diskriminovať na základe predsudkov, niečo iné je prijať kroky na odstránenie diskriminácie a nespravodlivosti na základe odlišného vzhľadu či pôvodu. Proti námietkam, že integračná politika zničí autonómne inštitúcie kultúrne praktiky v mene asimilácie, Andersonová argumentuje, že integrácia začleňuje jednotlivcov či skupiny do väčšinovej spoločnosti bez straty vlastnej kultúry a identity. Integrácia sa líši od asimilácie v tom, že jej cieľom nie je nadradiť väčšinové praktiky ako normy, ale zrušiť tie, ktoré vylučujú jednotlivcov či skupiny zo spoločnosti a nahradiť ich normami, ktoré zahŕňajú všetkých.

Podľa Andersonovej integrácia sa musí realizovať v štyroch formách (Anderson 2010, 116). Prvá predstavuje *formálnu desegráciu*, ktorá spočíva v zrušení zákonov a verejných opatrení posilňujúcich sociálnu izoláciu. Druhá zahŕňa *priestorovú integráciu*, ktorá spočíva v začlenení príslušníkov všetkých sociálnych skupín ako rovnocenných do verejných inštitúcií a služieb. Obidve formy integrácie podľa Andersonovej vytvárajú predpoklady *formálnej sociálnej integrácie*, ku ktorej dochádza vtedy, keď členovia rôznych sociálnych skupín kooperujú v súlade s inštitucionálne definovanými rolami, a nie v súlade s rolami stanovenými na základe skupinových odlišností či pôvodu. Vzniká tým aj *neformálna sociálna integrácia*, v rámci ktorej rôzne skupiny nielen žijú, pracujú a vzdelávajú sa, ale zároveň komunikujú medzi sebou navzájom ako rovné. V každej fáze integrácie existuje potenciál narušiť stereotypy, možnosť znížiť vzájomne napäté vzťahy a posilňovať demokraciu. Podstatou Andersonovej argumentu je tvrdenie, že čím integrovanejšia je spoločnosť na všetkých úrovniach, tým viac z tejto rozmanitosti môže čerpať pri kolektívnom rozhodovaní. Demokracia sa totiž netýka len všeobecného volebného práva, ale vyžaduje aj inštitucionálne štruktúry a kultúru, ktorá systematicky reaguje na záujmy všetkých ľudí v každej oblasti spoločenského života.

Zhrňme: E. Andersonová zdôrazňuje dynamickú povahu sociálneho vylúčenia a rolu vzájomných interakcií a vzťahov medzi rôznymi navzájom prepojenými sociálnymi aktérmi. Jej koncepcia je protiváhou výskumov sociálnych problémov, ktoré sa zamerali predovšetkým na štrukturálne vysvetlenie nerovnosti (nedostatočný prístup na trh práce, nezamestnanosť) a na otázky prerozdelenia vrátane nedostatku zdrojov a pravidiel ignorujú sociálne interakcie v procese sociálneho vylúčenia.

Záver. V štúdií sme sa pokúsili spresniť predstavu sociálneho vylúčenia. Argumentovali sme, že sociálne vylúčenie hodnotíme ako nežiaduce, pretože môže znížiť blahobyť jednotlivca či sociálnej skupiny alebo môže byť porušením sociálnej rovnosti. Naznačili sme, že aj dobrovoľné sociálne vylúčenie môže byť sociálnym problémom v prípade rozhodnutí, ktoré majú dlhodobé dôsledky. Ukázali sme, že starostlivosť o blaho ako ospravedlnenie verejných opatrení čelí dvom problémom: po prvej otázke, ako legitimizovať intervenciu štátu, ktorá je oprávnená na to, aby zabránila sociálnemu vylúčeniu; po druhej, snaha ospravedlniť paternalistický zásah tým, že chráni ľudí pred dôsledkami ne-

správnych rozhodnutí, nie je len otázkou blahobytu jednotlivca či skupiny, ale tiež otázkou spravodlivosti vo vzťahu k tým, ktorí majú kompenzovať dôsledky týchto rozhodnutí len preto, že bude poškodený blahobyt tých, ktorí vedome odmietli rôzne formy sociálneho a politického začlenenia.

Argumentovali sme, že najľubnejšou teóriou rovnosti, relevantnou z hľadiska sociálneho vylúčenia, je teória s dôrazom na interakcie a vzťahy medzi sociálnymi entitami. Podľa tejto teórie cieľom verejnej politiky je pristupovať k ľuďom s rovnakou úctou a rešpektom, čo vyžaduje odstrániť sociálne vytvorený útlak a vytvoriť podmienky na plnú integráciu do spoločnosti. Táto teória je zaujímavá tým, že netrvá na úplnej rovnosti, ale obsahuje aj otázky: Ako garantovať ľudsky dôstojnú úroveň života a účasť na spoločenskom dianí? Kde je hranica, za ktorou sú už nerovnosti neprípustné? Vzhľadom na to, že jasné kritériá v tejto veci neexistujú, čelíme dvojakému nebezpečenstvu, umožňujúcemu neprijateľné úrovne nerovnosti alebo takú verziu rovnosti, ktorá je príliš náročná. Hoci tieto problémy treba riešiť, tento prístup je v súlade s témou mnohodoménových foriem sociálnych fungovaní, ktoré jednotlivci či skupiny potrebujú na dosiahnutie sociálneho začlenenia.

Literatúra

- ANDERSON, E. (1999): What is the point of equality? *Ethics*, 109 (2), 287-337.
- ANDERSON, E. (2010): *The Imperative of Integration*. Princeton: Princeton University Press.
- BARRY, B. (2002): Social exclusion, social isolation and the distribution of income. In: Hills, J. – Le Grand, J. – Piachaud, D. (eds.): *Understanding Social Exclusion*. Cambridge: Cambridge University Press, 13-29.
- BURCHARDT, T., Le GRAND, J., PIACHAUD, D. (2002): Degrees of exclusion: Developing a dynamic, multidimensional measure. In: Hills, J. – Le Grand, J. – Piachaud, D. (eds.): *Understanding Social Exclusion*. Cambridge: Cambridge University Press, 30-43.
- DWORKIN, R. (2002): *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
- Le GRAND, J. (2004): Individual choice and social exclusion. In: Dowding, K. – Goodin, R. E. – Pateman, C. (eds.): *Justice and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 201-211. [online]. Dostupné na: http://eprints.lse.ac.uk/4645/1/Individual_Choice_and_Social_Exclusion.pdf
- LEVITAS, R. (2005): *The Inclusive Society?: Social Exclusion and New Labour*. London: Palgrave Macmillan. 2nd ed.
- LEWIS, O. (1966): The Culture of Poverty. *Scientific American Issue*, 215 (4), 19-25.
- MAREŠ, P. (2000): Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, 36 (3), 285-297.
- MURRAY, C.: *Příliš mnoho dobra. Americká sociální politika 1950 – 1980*. Praha: SLON 1998.
- PALOVIČOVÁ, Z. (2011): K pojmu sociálneho fungovania. *Filozofia*, 66 (9), 833-844.
- PARIJS, P., HRUBEC, M., BRABEC, M. (2007): *Všeobecný základní příjem. Právo na lenost nebo na přežití?* Praha: Filosofía.
- SEDOVÁ, T. (1977): K problematike exklúzie z pohľadu politickej a sociálnej filozofie. In: Sedová, T. – Čambáliková, M. (eds.): *Exklúzia a sociálna situácia na Slovensku*. Bratislava: VEDA, 13-25
- SEDOVÁ, T. (2010): Návrat psychologizmu: Pandorina skrinka, alebo nové inšpirácie pre filozofiu? *Filozofia*, 65 (8), 738-749.

- SEN, A. (2000): *Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny*. Manila: Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank.
- WOLFF, J. (1998). Fairness, Respect and the Egalitarian Ethos. *Philosophy and Public Affairs*, 27 (2), 97-112.
- WOLFF, J., De SHALIT, A. (2007): *Disadvantage*. Oxford: Oxford University Press.

Zuzana Palovičová
Katedra filozofie FF UCM
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
SR
e-mail: palovicz@cello.sk